

ARANY JÁNOS, A MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANÁRA

DR. PÁSZTOR EMIL

(Közlésre érkezett: 1971. október 17.)

Diákkori egyetemi professzorom, Mészöly Gedeon többször említette, hogy az ő édesapjának, Mészöly Pálnak nagy költőnk, Arany János volt a tanára a nagykőrösi gimnáziumban.

Arany kilenc évig (1851—1860) tanított Nagykőrösön, a nyolcosztályos gimnáziumnak többnyire a felső osztályaiban. Rendszerint úgy volt, hogy az ötödikben a latint, és mind a négy felső osztályban a magyar nyelvet és irodalmat tanította. (Vö. Gyöngyösy László: Arany János élete és munkái. Bp., 1901. 206. lap.) Abban az időben a legtöbb iskolában nem az irodalmi műveket, hanem a róluk szóló „tudós” megállapításokat tartották fontosabbnak. Arany ezzel szemben magukat az irodalmi alkotásokat helyezte a vizsgálódás középpontjába, s ezeket elemezte sokoldalúan, a tartalom és a forma egységében.

„A stílust, verstant nagyon helyesen gyakorlatilag tanította. Kézi-könyvet nem is adott tanítványai kezébe, amiből a tanítványok a fejezeteiket betanulhatták volna. A példákból tanította és gyakorolta be a szabályokat. Egyik órán verset, a másikon prózát olvastak, s abból magyarázott” — írja Gyöngyösy László Arany János egykori tanulóinak közlései és Szász Károly visszaemlékezései alapján. (I. m. 209. és 386. lap.)

Tolnai Lajos, aki ötödik osztályos korában lett Kőrösön Arany tanár úr diákja, A sötét világ című önéletrajzi könyvében így idézi vissza nagykőrösi magyaróráikat: „... boldogok voltunk, mikor az ő órája következett.”

Arany nemcsak az írásnak, hanem a tanításnak és a nevelésnek is mestere és művésze volt. Minden mai pedagógus számára nagyon tanulságos olvasmány lehet az a két könyv, mely az ő tanárságáról szól. Az első (Benkó Imre: Arany János tanársága Nagykőrösön) 1897-ben jelent meg, a második (Hegedűs András: Arany János a katedrán) hatvan évvel később. Mészöly Pált mind a két szerző említi (Benkó a 172., Hegedűs a 111., a 113. és a 125. lapon). Mészöly Pálnak egyik iskolai dolgozatában fordult elő a *kevésbé* szó mellett Arany híres javítása: „Egy *b* kevés *b*.” (Nyelvudományunk ezt a határozószót sokáig a középfokú *kevésb* számnév *-vé* ragos alakjának tekintette. Csak 1954-ben váltotta fel akadémiai helyesírási szabályzatunkban a *kevésbbé* formát a *kevésbé*, miután kiderült, hogy e szavunk végén nem *-vé*, hanem pusztán *-é* határozórag van.)

Arany János óráin sohasem szakadt külön egymástól a magyar irodalom és a magyar nyelv. Hegedűs András könyve kitér arra, hogy ezeken az órákon példamutatóan folyt a nyelvi nevelés. Azt olvassuk itt Aranyról: „Az írók nyelvéről rövid, jellemző, megragadóan szép megállapításokat tett. Magyarázata a költők nyelve megismerésére ösztönzött és lelkesített” (Arany János a katedrán. Tankönyvkiadó, 1957. 140. lap). Megjegyzi továbbá: „Aztán az is fő törekvése volt Aranynak, hogy a hazaszeretetet tápláló anyanyelv ne csak az írók művéből, az ő tanári magyarázatából, hanem tanulói szájából is erővel és bájjal hangozzék. Állandóan finomította, nemesítette nyelvérzéküket” (uo.).

Tanulóit lenyűgözte tanáruk páratlan szerénysége. Szavait mély érzések forrásították át, s *emberi* nagysága volt az ő tanári munkájának, eredményeinek a megalapozója. Hegedűs rámutat: „Arany irodalmi óráinak hatását az is fokozta, hogy a növendékek tanáruk egyéniségében a legszébb *emberi tulajdonságokat* látták meg” (uo., 143. lap). Méltán idézheti Arany egyik volt tanítványának a Magyar Tanügyben közölt visszaemlékezéséből: „... Arany nemcsak tanítása által hatott, hanem egész egyéniségével gyakorolt mély benyomást a fejlődő lelkekre.”

Magyartanári *s z e m l é l e t e* jól kiviláglik a költőnek abból a bírálatából, melyet — már az 1860-as években — Remete József Aeneisfordításáról írt. (Arany az ókori, latin és görög klasszikusokat eredetiben olvasta. A cs. kir. tanhatóság által még 1851-ben kért hivatalos önéletrajzában így vallott nyelvtudásáról: „Anyanyelvemen, a magyaron kívül értem és beszélem a latin és német, — olvasom az angol, francia és hellén nyelvet.” L. Arany János összes művei XIII. Akadémiai Kiadó, 1966. 103. lap.) Bíráló cikkében az akkori iskolákban folyó irodalomtanítás fő hibájául azt rója fel, hogy a művek *aesthetikai* oldalát jóformán semmibe veszik, pedig szerinte arra kellene törekedni, „hogy költőt költőileg élvezzen a tanítvány”, s benne a szép iránti érzelmet kellene gerjeszteni, ápolni, erősíteni.

Kifejti ebben a bírálatában, hogy ő „a *classicusok tanulmányát*” nagyon kíváncsúnak tartja. Vergiliusnak, Homérosznak, Horatiusnak „ha egyebe nem volna, mint *nyelvbéli tökélye* [Az én kiemelésem. P. E.], azzal is megérdemelné, hogy mindenkor, minden nemzet költészetének iskolája maradjon”. Miben áll Arany szerint ez a nyelvbéli tökély? És miért lehet ez a mi számunkra is igen tanulságos példa? Idézem az ő szavait:

„E remekséget így foglalhatni össze: *erő és báj*.

Erő és báj: ép ezek indultak veszendőbe a magyar költői nyelvből. Mint oldott kéve, lazúl a *mondat* napról-napra. Rövidsége nyúlik, biztos körvonalai elmosódnak, ruganyossága ernyed. Csak el legyen mondvá, két-három szó nem tesz különbséget.”

Vajon ma, jó száz évvel később, nem kísért már iskoláinkban ez a nyelv iránti igénytelenség és felelőtlenség, ez a *csak el legyen mondvá* gondolkodásmód? Sajnos, nemegyszer a magyarórákon is találkozunk vele! Nekünk is szól Arany János itteni figyelmeztetése, mely nemcsak a klasszikusok olvasására, hanem az anyanyelvi nevelésre is vonatkozik: „Nem azért óhajtom a *classicus* írók tanulmányát, hogy nyelvünkbe idegen

sajátságokat erőszakoljunk; hanem hogy szokjunk úgy bánni nyelvünkkel, mint ők a magukéval. Mondani *épen* azt, egészen azt, ami kell, nem többet, nem kevesebbet. Szólani eréllyel, bájjal; hatalmasan, zengzetesen. Valamint ők lelkét, legfinomabb árnyalatait bírják nyelvöknek: oda törekedni saját nyelvünk használatában.” (Ez a cikke újabban is megjelent: Arany János összes művei XI. Akadémiai Kiadó, 1968. 478—483. lap.)

Arany a dolgozatjavításban is példánk lehet. Száz évvel nagykőrösi tanársága után az ottani Arany János Emlékmúzeum igazgatója, Törös László közölt egy érdekes tanulmányt Arany János dolgozatjavítása címmel. Ebben olvassuk: „Minden két hétben dolgozatot íratott a négy felső osztályban, s bámulatos türelemmel és odaadással javította őket.” (Magyar Nyelvőr 1957: 440.) Tompa Mihályhoz küldött leveleiből tudjuk, hogy Arany kéthetenként 120—140 darab dolgozatot nézett át „az utolsó betűig” és javított ki „az utolsó accentusig”, egy-egy dolgozatra negyedórát vagy még több időt fordítva. Törös László megjegyzi: „... mindezt kétszeres felelősségérzettel végezte a Bach-korszakban, amikor a kormány németesítő törekvései folytán megint aggasztó veszélybe került a magyar nyelv. Ki is buggyan belőle az értékes önvallomás 1855. jan. 16-i levelében: »... örömet teszem édes anyanyelvünkért«.”

Törös rámutat: „... Arany iskolát teremtett gyönyörű írásával is: igyekeztek utánozni a diákok. Van olyan diákirás múzeumunkban, hogy alig lehet megkülönböztetni a mesterétől. Pedig eleinte milyen gyatrán írtak! A szép írás, gondos kiállítás valóságos kőrösi különlegességgé vált.”

Tízévi általános és középiskolai tanárságom idején magam is sokszor tapasztaltam, hogy a tanulók írásbeli munkáinak külső alakja és belső értéke között kapcsolat van: a gondos és szép írás rendszerint igényesebb fogalmazással és jobb helyesírással jár együtt, a hanyag, csúnya írású dolgozatokban viszont a hibák száma is majdnem mindig nagyobb. Ha rászoktatjuk, ráneveljük tanulóinkat a szabályos, szép betűkkel való csinos írásra, ezzel nemcsak esztétikai nevelésüket szolgáljuk: nagymértékben elősegítjük helyesírásuk fejlődését, valamint azt is, hogy gondosabb munkával jobb fogalmazóvá váljanak. Sőt azt mondhatnám: a helyesírás- és a fogalmazástanítás megalapozásának még előbb kell kezdődnie, azzal, hogy a tanár először saját magától követeli meg a szép és gondos írást — már a legelső óráján is, amikor a tanulók elé lép.

Nekem igen fontos tanári elvem — s ezt többek között Arany Jánostól tanultam —, hogy a tanár először magától követeljen, csak azután tanulóitól. Magam is — mint Arany tanár úr — mindig nagy gondot fordítottam arra, hogy írásom a táblán és javításkor a tanulók fületeiben szép és követésre ösztönző legyen.

Egyik-másik tanár a dolgozatírást csupán a tanulók ellenőrzése és osztályozása eszközének tekinti, semmi többnek. Szerintem a dolgozat első-sorban „alkotási” forma a tanulók részére, s a tanári munka önellenőrzésére ugyanúgy föl kell használni, mint arra, hogy növendékeink megszerzett tudásáról és készségeiről képet alkossunk magunknak. Én a dolgozatok javítását is úgy fogom fel, hogy az igényes javítás alkotó munka a tanár részéről, a tanulók számára pedig saját „alkotó munkájuk” befejezése. A dolgozatjavításnak úgy van igazán értelme (akkor

éri el célját), ha nem merül ki a hibák elleni küzdelemben, hanem pozitív tanulságokkal jár.

A jó dolgozatjavításnak főképp azt kell megmutatnia, hogyan kellett és lehetett volna a tanulónak jól vagy jobban megírnia dolgozatát. A pusztá hibaaláhúzogatásnál jóval többre: pozitív dolgozatjavításra van szükség, különösen az irodalmi dolgozatokban. (Saját dolgozatjavítási munkámban az a „módszer” bizonyult legjobbnak, hogy minden tanulótól mindig teljes szövegű javítást kértem, s ennek — a tanári útmutatások nyomán — valóban jobbnak kellett lennie az eredeti dolgozatnál.) Tapasztalatom szerint a dolgozatjavítás általában annyi eredményt hoz, amennyi — helyes arányban megosztott — munkát a tanár és a tanulók „beléfectetnek”.

A pozitív, nyelvművelő jellegű dolgozatjavítás már Arany János tanár úrnak is „módszere” volt.

Benkó Imre könyve is, Törös László cikke is megemlékezik az ő dolgozatjavítási óráiról. Az utóbbiból idézem a következőt: „A dolgozatok kiosztásakor Arany a kiválóbbakat külön meg is dicsérte, a feltűnőbb hibákat pedig megtárgyalta az osztály előtt, egypár dolgozatot egészben is felolvasztatott. Egyik alkalommal az V. osztályban éppen a legelső dolgozat tárgya Nagykőrös leírása volt. Egy diák így kezdte, nagy hangon, akár a régi epikusok: »Nagykőrös város leírását fogom véghez vinni.« Erre Arany legjobb diákja, Szilády János elnevette magát. »No hát — szólítja fel Arany — mondja meg, hogy mi ebben a neveltséges?« »Az — felelte Szilády —, hogy nagy feneket kerített neki!« »Igen — hagyta helyben Arany —, úgy tett, mint az öreg béres, aki megdörgölte a markát, neki- veselkedett, hogy milyen nehéz lesz neki felemelni azt a teli zsákot, s mikor megfogta, akkor vette észre, hogy hiszen nem búza van abban, hanem csak korpa!«”

Ez a kis történet eszembe juttatja a pedagógus Aranynek egy később, 1877-ben írt versét. Mintha csak egykori nagykőrösi diákjaihoz szólna ebben, s őket tanítaná — f o g a l m a z n i:

Intés

Jó költőktől azt tanultam
S adom intésül neked:
Sose fáradj sok cifrával
Elborítani éneked!

Szólj *erővel*, és nevezd meg
Ön nevén a gyermeket;
Szólj *gyöngéden*, hol az illik, —
S ne keríts nagy feneket.

Olykor egy-két szó is jobban
Helyre üti a szeget,
Mint az olyan, ki beléhord
Földet, poklot és eget,
S ordít, amíg elreked.

Kezdő tanár koromban nekem a magyar nyelv és irodalom tanításának feladatai között a fogalmazás tanítása okozta a legtöbb fejtörést. A nyelvtant és a helyesírást lehet tanítani a könyvekbe foglalt sok-sok szabály alapján, de a fogalmazást aligha tanulhatja meg valaki könyvből. A fogalmazást — mindig így tapasztaltam — tulajdonképp csak a jó fogalmazók gyakorlatából lehet megtanulni, illetőleg megtanítani: a legjobb példák megfigyeltető elemzésével. Ezeket a legjobb példákat az iskolában az írók és költők művei tárják elénk, másrészt pedig a dolgozatjavítások, amikor a legjobb munkákat vagy ezek egyes részeit az egész osztállyal megbeszéljük. A gyakorlati elemző munka közben — ott az irodalomórán — érdemes felolvasnunk a tanulóknak Arany Intés című versét meg azt a figyelmeztetést, amelyet már idéztem tőle az említett Aeneisfordítás bírálatából: „Mondani épen azt, egészen azt, ami kell, nem többet, nem kevesebbet.”

Most pedig nézzünk bele az Arany János javította magyar dolgozatokba! Hegedűs András ezt írja Arany dolgozatjavító munkájáról: „Ezek a kijavított dolgozatok először is Arany fáradhatatlan gondosságát bizonyítják. Figyelme mindenre kiterjedt. A javításkor a hibákat vagy a feltűnő értékeket legtöbbször színes ceruzával vagy fekete tintával aláhúzta, megjelölte, a helyesírási hibákat a szövegben kijavította; a megjegyzett részeknél a lapszélre bíráló megállapításokat tett. A dolgozat végére pedig az egész munkát értékelő, a legjellegzetesebb jegyeket kidomborító, összegező elemzést írt. A dolgozatok kiosztásakor a legkiválóbbakat megdicsérte, felolvastatta, a feltűnő hibákat és értékeket megemlítette” (Arany János a katedrán. 128. lap).

A mai magyartanárok számára egész kincsesbánya Arany „hivatali iratainak” az a kötete, melyben néhány évvel ezelőtt az ő nagykorúsi tanári munkásságának minden ismert írásos emlékét kiadta Törös László. 137 lapnyi írást találunk itt a tanár Arany Jánostól — Törös László 38 lapnyi jegyzetével (Arany János összes művei XIII. Akadémiai Kiadó, 1966. 99—235. és 483—520. lap). A könyvnek számunkra talán legtanulságosabb két része: Magyar dolgozatjavítások (122—190. lap), A magyar dolgozatok címe és tárgyköre Arany János osztályaiban (211—218. lap).

Megtudjuk ebből az érdekes könyvből, hogy Arany tanár úr az 1855/56. tanévben VI. osztályos gimnáziumi tanulóival a következő dolgozatokat íratta (felsorolásuk a 213—214. lapon):

- „1. A derék nem fél az idők mohától.
2. Jó volna-e, ha az emberiség a költők által magasztalt aranykort élné ma is? Párbeszéd.
3. Szondi hős halála Drégelnél. Történeti episod, vagy költemény.
4. Szilágyi és Hajmási. Régi vers újra dolgozása.
5. A történettanra buzdítás. Levél.
6. [Hiányzik.]
7. Elég-e csak azért teljesíteni kötelességeinket, hogy a büntetést elkerüljük. Prósa.
8. Árva ifjú éneke. Lyrai költemény.
9. A tél. Festő költemény.

10. Béla királyfi párviadala. Történeti balladában.
11. Se a szerencsében fel ne fuvalkodjál, se a balsorsban el ne csüggedj. Prósai tárgyalás.
12. Nero. Történeti rajz, prózában.
13. Hibáink megismerése fél-megjavulás. Értekező tárgyalat.
14. Honvág. Lyrai költemény.
15. A rossz társaságot kerülni kell. Prósai tárgyalás.
16. A külszín gyakran csal. Minden tulság árt. Ugyanaz.
17. Attila, Mohammed. Nagy Károly. Történeti képek.”

Arany János csodálatosan szép történeti balladája ennek az 1855/56. tanévnek a magyartanítási munkájából nőtt ki. Valószínűleg úgy, hogy akkor kezdte foglalkoztatni a téma, amikor diákjainak dolgozatul jelölte ki a 3. számú feladatot: „Szondi hős halála Drégelnél. Történeti episod, vagy költemény.” 15—18 éves tanulóinak verstant is tanított, de a versírást senkinél sem erőltette. Gyöngyösy László jegyezte fel róla könyvében: „Verset csak az írt tanítványai közül, akinek kedve volt hozzá. Egyik panaszkodó tanítványának meg is mondta, hogy ne írjon verset, ha nehezeére esik. Nem akarta bottal verni beléjük az isteni lángot. Nagy érdem ez, mikor iskoláinkban szinte betegséggé fajult a verseltetés. Az irodalomból is nagyon helyesen először az újkort tárgyalta, mert az a kezdőknek vonzóbb, csak erősödöttebb ízléssel bírók élvezhetik a régibb irodalomból azt, ami igazán élvezhető is” (i. m., 209. lap).

Arany maga is nekilátott, hogy költeményt írjon Szondiról. Első, töredékben maradt verse így szólt:

Szondi

„Beborult a csillagos ég felettünk,
Uramisten! véd a hazát helyettünk,
Vérünk áldozása,
Életünk fogyása
Hogy ne essék hiába:
Oh, ne engedd, uramisten!
Jutni pogány igába.”

Szondi vitéz szomorkodik szívében;
Töri török Drégel várát keményen;
Basa büszkén járat:
Adja fel a várát
Kegyelemért, cserébe.
„Kegyelem az istennél van:
Folyamodom elébe!”

„Hadakozó vitéz népem mind kevés,
Fogy az ember, szaporodik a törés;
Minden katonámra
Egy-egy kapu tárva
Dóledező falamon:
De azért mi nem megyünk ki,
Itt halunk meg a romon.”

Hallja Márton, Oroszfalu pásztora,
Kezeinél az úri szent vacsora . . .

Itt félbeszakad a költemény. Valószínű, hogy Arany úgy érezte: más úton kell indulnia és haladnia, hogy megírhasa a lelkében élő és még formálódó (s a legmegfelelőbb nyelvi formát kereső) nagy élményét Szondi hősi haláláról. A két apród történeti alakjának megrajzolásához talán épp saját iskolájának hasonló korú diákjai, saját dolgozatíró tanulói „adták” neki az élő képet. Másodszor is versírásba kezd:

A két apród

Szondi vitéz harcolt lelkesen,
Drégel alatt nyugszik csendesen;
Sírja felett kopján gyászlobogó, koszorú,
Kopja tövén két szép ifiú.

Itt ezt is abbahagyta, mint aki még nem találta meg mondanivalójához az *i g a z i* hangot: a végleges formát. Tovább érlelte magában a költői élményt, míg aztán harmadszorra, 1856 júniusában (az említett tanév végén) megszületett a remekmű:

Szondi két apródja

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá viaszasüt a nap, ádáz tusa napja;
Szemközt vele nyájas, szép zöld hegy-orom,
Tetején lobogós hadi kopja.

Két ifiú térdel, kezökben a lant,
A kopja tövén, mintha volna feszület.
Zsibongva hadával a völgyben alatt
Ali győzelem-ünnepet űlet.

„Mért nem jön a Szondi két dalnoka, mért?
Bülbül-szavu rózsák két mennyei bokra?
Hadd fűzne dalokból gyöngysorba fűzért,
Odaillót egy huri nyakra!”

. . . .

Nem idézem tovább: ismerjük mindnyájan. A balladában együtt van Szondi és két apródja. Azt juttatják eszünkbe az ismerős sorok, hogy Aranyt és nagykőrösi tanítványait ugyanolyan mély megbecsülés, szeretet és ragaszkodás fűzte egymáshoz, mint Szondit meg a két árva fiút. Arany és tanulói hasonlóan nehéz korban éltek, mint három évszázaddal korábban Szondi és két apródja.

Valóban élt a XVI. században a két apród is: biztosan tudjuk ezt a Drégely várát elfoglaló Ali basa egyik leveléből. Ali — négy és fél évvel Szondi hősi halála és Drégelynek török kézre jutása után — 1556. december 30-án arról értesítette levelében Bakabánya magyar kapitányát, hogy ő, Ali basa, szívesen kiváltaná a bakabányaiak fogságából Szulejmán bég szolgáját — akár Szondi két apródjáért is. „Itt énnálam — írta a török — két gyermek vagyon, deák, kiket Szondi Györgytől vettem el, egyiknek neve Libárdy és az másiknak Sebestyén.” Úgy látszik, négy és fél év alatt sem lett a két fiúból török, akinek Ali hasznát vehette volna.

Aranynak ezt a balladáját mindig nagyon szerettem. Az emberi nagyság és helytállás csodálatosan szép himnusza. Minden sorában benne van a nemzet sorsáért való aggodás és a rendületlen hazaszeretet, mégpedig úgy, hogy ezt nem nagy szavak hirdetik, hanem a példa, az éppen egyszerűségükben nagyszerű tettek magával ragadó ereje. Az a legszebb a versben, hogy bár a költő egyetlen szót sem ejt saját koráról: a dicsőséges magyar forradalom és szabadságharc korát felváltó Bach-korszakról — mégis minden szavában ott izzik az akkori jelenhez szólás igénye. Szondi meg a két apród története ma sem egy múltbeli történet első sorban, hanem a jelennek és a jövőnek szóló örök emberi példa.

A Szondi két apródjában magával ragad bennünket az emberi magatartásnak, a szerkesztésnek, a művészi nyelvhasználatnak nagyszerűsége. Az első két verstöredék kezdő sorai („Beborult a csillagos ég felettünk”, illetőleg „Szondi vitéz harcolt lelkesen”) után milyen telitalálat ez a verskezdet:

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom...

Tökéletes kép ez nemcsak egy valóságos nap estéjéről, hanem a XVI. század közepének és az 1849. évi bukást követő egész korszaknak a „felhőjéről”, „hanyatlásáról” és „romjairól”. Egyetlen sorban három rokon hangulatú szó költői hármassága és a helyet jelölő *drégeli* szó: korrajz is, hatásos bevezetés is egyszerre. Érdekes, hogy tulajdonképpen egy történet befejezése szolgál itt bevezetésül: éppen most ért véget a vár hősi védelme, s Drégely — legalább romjaiban — török kézre került. Igazi figyelmet Arany szerint nem ez a szomorú valóság érdemel, nem a győztesek „zsibongása”, hanem a hősi küzdelem erkölcsi győztesének, Szondinak példája, valamint a két apródé, akik a maguk gyermeki módján (és nem karddal, hanem lanttal a kezükben) folytatják Szondi helytállását. A szerkesztés remeklése az, ahogy a költő — éppen csak észrevétetve a győzelmet ünneplő török hadi népet — az ábrázolás egész reflektorfényét a halálában is diadalmas Szondira és a két árva fiúra veti.

A verskezdő komor első sort Arany mindjárt három olyannal folytatja, melyekben „visszasüt a nap” a hősökre, és „nyájas, szép zöld hegy-orom” képe sugalmazza az olvasónak az élet reményét, hitét. Nem beszél Szondi „haláláról”: vele és két apródjával kapcsolatban csupa pozitív tartalmú szót használ. A „lobogós hadi kopja” a hegy *tetején* — ellentétben az *alant* zsibongó török haddal — a ballada sajátos Arany János-i nyelvén a magyar úgy erkölcsi fensőbbségét is hirdeti.

Arany első Szondi-versének hőse mindvégig első személyben beszélt: „Kegyelem az istennél van: Folyamodom elébe!” A végső kidolgozásban Szondi egy eszme kifejezőjévé emelkedik. Amikor Ali a török által már megszállt Nagyorosi falu papját, Mártont küldi hozzá, hogy adja meg magát „kegyelemre”, Szondi György szava a kezdeti első személyűből harmadik személyűvé magasztosul:

Mondjad neki, Márton, im ezt felelem:
Kegyelmet uradtól nem vár Szondi,
Jézusa kezében kész a kegyelem:
Egyenest oda fog folyamodni.

És milyen nagy művésze Arany a szavakkal való jellemzésnek, a hangulatfestésnek! Az apródokat unszoló törököt azzal jellemzi, hogy török módon beszélteti a magyarországi naplementéről:

„Szép úrfiak! a nap nyugvóra hajolt,
Immár földi vállát bíborszínű kaftán,
Szél zendül az erdőn, — ott leskel a hold:
Idekinn hideg éj sziszeg aztán!”

Csodálatos nyelvművészet mutatkozik meg abban, ahogy költőnk itt a nap és a hold idegenes képének rajzával azt az egész, hirtelen idegenné és ijesztővé vált környezetet ábrázolja: nem *süt* már a nap, hanem nyugvóra *hajolt*, és „bíborszínű kaftán” földi immár a vállát; a hold is *ott leskel*, és jön a *sziszegő* „hideg éj”. Úgy érezzük: itt minden, például a hold is két értelmű: *jelképe* is a megváltozott, a semmi jóval nem biztató körülményeknek. A hold, mely *ott leskel*, a török félholdat, a minket elnyelni akaró idegen világ egyre növekvő veszélyét is jelenti.

De ugyanígy Szondi sem csupán *ön magának* a megszemélyesítője, hanem *jelképe* is a hazaszeretet mindent legyőző erejének:

Hogy vitt ezerekkel! hogy vitt egyedül!
Mint bástya, feszült meg romlott torony alján:
Jó kardja előtt a had rendre ledúl,
Kelevéze ragyog vala balján.

Az ellentétes, negatív és pozitív hangulatú szavak egész sorával jellemzi Arany a hódító törökök harcát és ezzel szemben az áldozatos hazaszeretet, a nagyszerű helytállás erkölcsi erejét. Ez teszi a hőst Szondi halálát *díadallá*:

Mint hulla a hulla! veszett a pogány,
Kő módra befolyván a hegy menedékét:
Ő áll a halála vérmosta fokán,
Diadallal várta be végét.

Rá kell mutatnunk a költő nyelvművészetének arra a vonására is, hogy — mindig az ábrázolás céljától és szempontjától függően — a lehető legnagyobb változatossággal jelöli meg a két apródot: 1. *Szondi két apródja*; 2. *Két ifiu* térdel, kezökben a lant; 3—4. Mért nem jön *a Szondi két dalnoka*, mért? *Bülbül-szavu rózsák két mennyei bokra?*; 5. Ott térdel *a gyöngypár*; 6. *Szép úrfiak!* (kétszer); 7—8. Két dalnoka is volt, *két árva fiú*: Öltözteti cifrán bársonyba puhába: Nem hagyta *cselédit* — ezért öli bú — Vele halni meg, ócska ruhába'; 9. *Fiaim*, hozzá köt a hála!; 10. *Eb a hite kölykei!*

A Szondi két apródja bizonyos értelemben párhuzamba állítható Vörösmarty két évtizeddel korábban írt Szózatával. Idézem ennek egyik versszakát:

És annyi balszerencse közt,
Oly sok viszály után,
Mégfogyva bár, de törve nem,
Él nemzet e hazán.

A megfogyatkozott, de meg nem tört nemzet életének költeménye a Szondi két apródja is, mely példázatos formában buzdít „rendületlen” hazaszeretetre.

Arany később, az 1858/59. tanévben is jelölt ki ilyen dolgozati tételt (akkor az V. osztálynak): „Szondi hős halála”. Két diákjának a dolgozata fennmaradt. Az egyiket ugyanezzel a címmel egy makói tanító fia, Komáromy Lajos írta, mégpedig versben. Arany minősítése a dolgozatról: „Csinos”. Néhány verselési hibáján kívül csak két szavát kellett javítania: 1. a tanuló szerint Achmed ostromolta Drégelyt (a tanári megjegyzés: „Ali volna ez, Achmed nem volt”); 2. egy helyütt nem a legmegfelelőbb szót használta, s így a szótagszám is hiányos (idézem a versszakot):

Achmed Szondiban nagy hősre,
Egy nagy vitézre ösmert,
És a vár melletti dombra
Temette el e nagy embert.

Arany itt az *egy* szó helyett az *igen*-t javasolta.

Miért pozitív dolgozatjavítás ez? Azért, mert Arany János nem egyszerűen csak megállapította és aláhúzta a hibákat, hanem amikor szűkebbnek látta a tanulók kifejezőképességének fejlesztése érdekében, maga segített a legodaillőbb szó ajánlásával. Nála — mint látjuk — mindig együtt járt a tanítás és a nevelés.

Ez a Komáromy Lajos volt az, aki felnőtt korában így jellemezte mesterét: „... Arany nemcsak tanítása által hatott, hanem egész egyéni-

ségével gyakorolt mély benyomást a fejlődő lelkekre.” (Más vonatkozásban már idéztem e szavait a Magyar Tanügy 1883-i évfolyamában közölt, Arany János mint tanár című cikkéből.)

Hosszú versben írta meg Szondiról emlékező dolgozatát egy dunaszentgyörgyi árva parasztfiú, Dömötör János: a nagykőrösi iskola egyik legkiválóbb tanulója, aki később neves költő lett és a Kisfaludy Társaság tagja. Arany így értékelte az ő Szondi-dolgozatát: „Többnyire csinos.” Dömötör Jánosnál a 2. versszak a következőképp kezdődött: „Drégely felé megy egy Roppant török sereg...” Arany odajegyezte: „rosz hangzat”. A 40. versszak így volt:

*Barát, a sors ha erre hoz,
Onts forró könnyeket,
Eszedbe jusson a haza,
Segítsd, ahogy lehet.*

Arany tanár úr pozitív javítása a versszak első szavához: „Mönch! így magában nem tanácsos e szót használni.” Vagyis arra figyelmezteti a tanulót, hogy a személyrag nélkül használt *barát* szó szerzetes barátot jelent (mint a német *Mönch*).

Törös László, aki Arany János tanulóinak minden fennmaradt dolgozatát végignézte, Arany dolgozatjavításaiban az állandóan szíves szóval tanító és buzdító, tehát a nevelő jelleget emeli ki az egyik legszembetűnőbb sajátágként: „Sohasem veszi el a deákok kedvét: még a leggyengébb dolgozatban is talál valamit, amire támaszkodva ösztönöz, buzdít” (Arany János összes művei XIII. 500. lap).

És milyen változatos, remek, írásra buzdító dolgozatcímeket adott! Szerette a problémafölvető címeket, például: *Az anyanyelvet miért kell tanulni?*; *Hasznos-e a magán olvasás az önművelésre?*; *Elég-e csak azért teljesíteni kötelességeinket, hogy a büntetést elkerüljük?*; *A becsvágy mint erény és bűn kútfeje*; *Fősvénység és takarékoság*; *Lassan siess*; *Mennyiben van igazok azoknak, akik a régi kort magasztalják a mai felett?* — Arany, mint ezekből a címekből is láthatjuk, tanulóit gondolkodó emberekké nevelte.

Gyakoriak nála az érdekes és szép idézet-címek: *„Élni s halni tanuljatok”*; *„Minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs”*; *„Önértet! te vagy a diadalmas bére, nem a díj”*.

A nyelvi nevelés nemcsak abban valósult meg Arany dolgozatcímeiben, hogy többször szó szerint is szerepel bennük a *nyelv* (pl.: *Idegen nyelveket tudni szép, a hazait művelni kötelesség*), hanem abban is, ahogy megfogalmazta ezeket a címeit: igényesen, pontosan, színesen, lényeglátóan. Az Arany János-i dolgozatcímek annyira világosak és konkrétak, hogy szinte lehetetlenné tették az üres beszédet vagy a mellébeszélést. Néhány példa: *Levél, melyben valaki a physica tanulására ösztönöztetik*; *Az utazás gyönyöre és haszna*; *Kazinczy emlékezete*; *Újévi üdvözlét*; *Miért kell a régi classicus nyelveket tanulni?*; *Mi hatással volt a betűírás feltalálása az emberiségre?*

Arany nemcsak mint osztályfőnök nevelt, hanem mint magyar-tanár is. Aligha található nála olyan dolgozatcím, amely ne ösztönözne igazabb és teljesebb emberségre. Ilyen „nevelő” címeket találunk a sok között: *Ismerd meg magadat!; Csak munka után édes a nyugalom; Ki jókor kel, aranyat lel; Rend a lelke mindennek; Hibáink megismerése fél-megjavulás; A külszín gyakran csal; Mindenben mértéket kell tartanunk; A rest a földnek terhe; Kevély ember, miben kevélykedel?; A becsület mindennél drágább.*

Arany saját erkölcsi felfogása és világnézete, az ő gazdag és példás emberi egyénisége is benne van dolgozatcímeiben, amelyek sohasem egyoldalúak, hanem egyszerre szólnak az értelemhez meg az érzelmekhez. Nem sablon címek. Érdekes, hogy nagy részükben nemcsak Arany János egyénisége fejeződik ki, hanem az a mély emberi kapcsolat is, mely őt összefűzte tanulóival. Címeiben valami módon együtt vannak velük: nekik mond valamit úgy, hogy egyúttal már az ő pozitív reagálásukat is figyeli. Amikor például *tudomány*-ról beszél, az egyaránt vonatkozik Arany János tanár úrra és diákjaira, az ő tanár—diák közösségük jelen és jövő hitével hirdetve a címben: *Jobb a tudomány, mint a földi múltó vagyon.* Hasonló, meggyőződésből fakadó és meggyőződésre nevelő címek: *Mindegy az áldozat, legyen nagy, legyen kicsiny, ha mindene az áldozónak; Nagyobb, ki önmagát, mint ki elleneit legyőzi; A kitartó szorgalom csodákat művel; A társadalomban született ember nem önmagáé; A bánatmakat elfeledni, a jótételekre megemlékezni kötelesség.*

Gyakran személyragokkal tette a címeket személyekhez szólóvá: *Halottaink iránt kegyelettel viseltessünk; Se a szerencsében fel ne fuvalkodjál, se a balsorsban el ne csüggedj; Az ifjú kort jól kell használnunk; Higy, de megnézd, kinek.*

Utolsó tanári évében érettségi írásbeli tételnek a többi között ilyen „magyar feladatok”-at jelölt ki: *A természet egy nyílt könyv; Balsors az erény próbaköve; Mit bizonyít a történet: szelídül-e folyvást erkölcsi tekintetben az emberiség?*

Arany Zách Klára című — erkölcsi kérdéseket is fölvető — balladájának „előképe” egy iskolai dolgozatírás volt. Az 1851/52. tanévből fennmaradt Dúzs Sándor VIII. osztályos tanuló dolgozata — ugyancsak Zách Klára címmel. Érdemes beletekintnünk ebbe a kissé patetikus hangú, azonban hibáival együtt is igen tanulságos dolgozatba: „Önkény vas keze nyomta az igazságot, a vétkek *szemügyet* kaptak, s az erkölcs-telenség nemcsak az alsó osztály, — de a nagyok, sőt királyok szívébe is kiirthatatlan gyökeret vert” — így jellemzi a kort a diák. Arany János nem csupán aláhúzással figyelmeztet a mondatban levő képzavarra (*szemügyet kaptak*), hanem pozitív, magyarázó megjegyzéssel: „*szemügyre veszünk* valamit s *vérszemet* kapunk”. De ne csak a hibát vegyük észre Dúzs Sándor idézett mondatában, hanem Arany tanár úr magyaróráinak nagyszerű nevelési eredményét is, azt, hogy tanulóit annyira érzékennyé tudta tenni az ország sorsa, az igazság és az erkölcsi kérdések iránt.

Nyílt szóval nem lehetett bírálni az akkori, minden magyar nemzeti érzést semmibe vevő osztrák önkényuralmat. Arany régi évszázadok

eseményeinek megfelelő tárgyalása útján érzékeltette a párhuzamot saját korukkal, s az irodalmi olvasmányokban előforduló régi események elemzésekor mindig elítélte — diákjaival együtt — az igazságtalanságot s az erkölcstelenséget, még ha királyokat kellett is a humánus, az emberség ítélőszéke előtt súlyosan elmarasztalnia.

Diákjainak szívében hamar visszhangra talált Arany János erkölcsi igényessége, igazságszeretete és bátorsága. Dolgozataikban nem betanult tételeket szajkóznak, hanem saját meggyőződésükké formálódott nézeteiket és „ítéleteket” fogalmaznak meg — saját nevükben. Még a kevésbé ügyes vagy a nekünk ma már dagályosnak tűnő dolgozatokban is figyelemre méltó érték, hogy Arany tanítványai nem egyszerűen „reprodukálnak”, hanem van véleményük, és ezt ki is mondják. Lám, Dúzs Sándor is azzal kezdte mondatát: „Önkény vas keze nyomta az igazságot...”

Ismerjük Zách Klára történetét: apja — leányának meggyalázása miatt — karddal támad a királynéra, de a király emberei „levágják” Zách Feliciánt, és egész családjának el kell pusztulnia „borzasztó halállal”. Így éneklí ezt — Arany balladájának alcíme szerint — „egy hegedős a XIV-ik században”. Dúzs Sándor ezzel a megjegyzéssel végzi dolgozatát: „De bár talán az akkor elámított nép hitte Zách bűnös létét: az utó *nem* [Arany javítása: *kor*] véleménye s a történet őt az alól tellyesen feloldja, Károlyt pedig [ti. a királyt] családjával együtt kegyetlenkedéséért olly fekete *vonásokkal* bélyegzi, *mellyet* több jeles tettei és érdemei sem képesek észrevétlenül eltakarni.” Arany itt csupán az egyeztetési hibára tett megjegyzést: „*vonásokkal*, *mellyet*... egy kis gondatlanságra mutat”. Ezt követő összegező értékelése — mely a tartalomra is vonatkozik — nagyon elismerően csak ennyit mond: „Különben a legjobbak közül való.”

Amit ma úgy nevezünk: a kifejezőképesség fejlesztése — arra mindig nagy gondot fordított Arany János. Amikor Dúzs Sándor ezt írta dolgozatában: „A szegény s már atyja s testvérje elvesztésével különben is eléggé *károsult* Klárának... hüvelykein kívül két kezéről minden ujja levágtván...” — Arany nem hagyhatta szó nélkül, hogy a *károsult* „gyenge kifejezés, mikor valaki *erényét, apját, testvérét* elveszti”. Úgy hiszem, ennek a megjegyzésének indulatát saját korának nemzeti és egyéni veszteségei is táplálták: szabadságharcunk elbukása és Petőfi hősi halála óta akkor még csak két-három év telt el. Hamarosan ő maga is megírja versében Zách Klára szomorú történetét, s így fejezi be:

Rossz időket érünk,
Rossz csillagok járnak:
Isten ója nagy csapástól
Mi magyar hazánkat! —

Nem értek egyet azokkal, akik a jó oktató-nevelő munka szinte egyetlen feltételének a tanár szaktudását tekintik. Ahhoz, hogy a magyar nyelvet és irodalmat igazán vonzóan és eredményesen taníthassuk, szerintem nem kevésbé fontos az emberség: vagyis az, hogy

a tanár szavai mögött mindig ott legyen az ember, aki tud és mer a saját szívével érezni, a saját fejével gondolkodni. S akinek mindenről van egyéni véleménye, és azt nem rejti el tanítványai elől. Sőt még többre van szükség: arra, hogy minden tanulóját is emberként becsülje, s igyekezzék őket is érző, gondolkodó, a becsületes egyéni véleményeket sokra értékelő emberekké nevelni. Ha a tanár csak a nyelvtudomány és az irodalomtudomány pózában lép a tanulók elé, nem pedig saját érzéseivel és véleményeivel, akkor épp a kölcsönös emberi kapcsolat nem valósul meg óráin, ami nélkül igazi magyartanítás és nyelvi nevelés nem képzelhető el.

Mielőtt Arany Nagykőrösre költözött, néhány hónapig nevelője és tanára volt Geszten egy kedves, tehetséges fiúnak, a költői hajlamú Tisza Domokosnak. Arany János az ő névnapjára írta Domokos napra című költeményét és benne a következő sorokat:

Nemes önbizalom, de ne az önhittség,
Rúgói lelket nagy célra feszítsék:
Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben,
Ember lenni mindég, minden körülményben.

Arany mint ember, költő és tanár egyaránt nagy volt. Példaképe lehet minden magyartanárnak, minden magyar pedagógusnak.